

ratılışından ve peygamberlikten, birinci nüsahta peygamberler ve on iki imamdandır, ikincisinde İslâm öncesi ve İslâmî dönemdeki hükümdarlardan, üçüncüsünde ise Safevîler'den bahsedilir. Pîşdâdîler, Keyânîler ve Sâsânîler'le ilgili bölümler İngilizce çevirileriyle birlikte *Epitome of the Ancient History of Persia* adıyla W. Ouseley tarafından Londra'da (1799), Altın Orda ile ilgili bölüm ise Rusça tercümesiyle birlikte *Sbornik materialov* adı altında Leningrad'da (1941) neşredilmiştir. Eserin tamamı Hasan-ı Nerâkî tarafından Tahran'da yayımlanmıştır (1342 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Gaffârî, *Cihânârâ* (nşr. Hasan-ı Nerâkî), Tahran 1342 hş., s. 4; Sâm Mirza, *Tuĥfe-i Sâmi* (nşr. Rükneddin Hümâyûn-ı Ferruh), Tahran 1346 hş., s. 121; Emîn Ahmed-i Râzî, *Heft İklîm*, Tahran, ts. (İntişârât-ı İlmî), III, 178; Bedâünî, *Munteĥabû't-tevârîh*, Kalkûta 1829, III, 185; Lutf Ali Beg, *Âteşkede*, Tahran 1337 hş., s. 228; Siddîk Hasan Han, *Şem'î Encümen*, Kalkûta 1292, s. 57; J. von Hammer, *Geschichte der schönen Redekünste Persiens*, Vienna 1818, s. 307-309; Rahman Ali Sâhib, *Tezkire-i 'Ulemâ-yı Hind*, Leknev 1914, s. 18; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 114-116; *Neşriyye-i Kitâbhâne-i Merkezî Dânişgâh-ı Tahrân*, Tahran 1339 hş., s. 144, 167; M. Takî Dânişpejuh, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Haĥfî-yi Kitâbhâne-i Dânişkede-i Edebiyyât-ı Tahrân*, Tahran 1339 hş., s. 195, 523; Hasan-ı Nerâkî, *Muĥaddime-i Târîh-i Cihânârâ*, Tahran 1343 hş., s. H, Z, D, C, T; H. M. Elliot — J. Dowson, *History of India*, Lahor 1976, II, 504; IV, 298-300; Nefîsî, *Târîh-i Naẓm u Neşr*, I, 354; a.mlf., "Gĥaffârî", *El²* (Fr.), II, 1017; Murtazâ Müderris-i Gilânî, *Muĥaddime-i Târîh-i Nigârîstân*, Tahran 1404; Cl. Huart, "Gaffârî", *IA*, IV, 706.

SÂDİK SECCÂDİ

GÂFİKİ, Ahmed b. Muhammed

(أحمد بن محمد الغافقي)

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed
b. Seyyid el-Gâfikî
(ö. 560/1165)

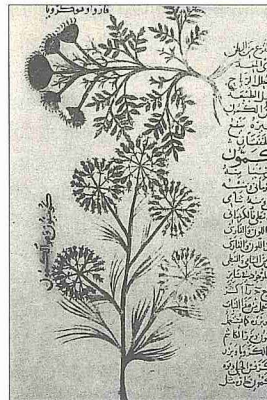
Endülüslü botanik âlimi,
hekim ve eczacı.

Muhtemelen 494 (1100) yılında Kurtuba (Cordoba) yakınlarındaki Gâfik Kalesi'nde doğmuştur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Devlet büyüklerinin hizmetine girmedığı ve mütevazı bir hayat yaşadığı anlaşılan Gâfikî'nin basit ilaçlar alanında iddialı olduğu görülmektedir. Ona göre Ebû Bekir er-Râzî'den kendisi dönemine kadar bu alanda eser verenlerin hemen hepsi büyük yanlışlara düşmüşler ve kaynaklara inme yerine birbirlerinden bilgi aktarma yolunu be-

nimsedikleri için de bu hatalarını sürdürmüşlerdir. İbn Ebû Usaybia onun, yaşadığı dönemde basit ilaçların isim ve özellikleriyle yararlarını en iyi bilen âlim olduğunu söyler (*Uyûnü'l-enbâ*², s. 500). Bir hekim olarak da gittiği her hastayı şifaya kavuşturup rahatlatığı ifade edilmektedir (İbn Fazlullah el-Ömerî, IX, 313).

Bazı araştırmacıların Gâfikî'yi hemşehrisi, *el-Mürşid fi'l-küh'l*'ün müellifi tabip Muhammed b. Kassûm el-Gâfikî ile karıştırdıkları görülmektedir. Bunlardan G. Sarton, sözü edilen kitabı Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî'ye ait olarak gösterirken (*Introduction*, II/1, s. 424) F. Wüstenfeld de adı geçen müellifin Gâfikî'nin babası olabileceğini ileri sürmektedir (*Geschichte der Arabischen Aerzte*, s. 98). VI. (XII.) yüzyılda yaşadığı bilinen Gâfikî'nin klasik kaynaklarda geçmeyen ölüm tarihi, Wüstenfeld ve onu takip eden bazı çağdaş araştırmacılar tarafından 560 (1165) olarak kaydedilmektedir.

Eserleri. Gâfikî'yi üne kavuşturan eseri *el-Edviyetü'l-müfrede* (*el-Câmi' fi't-ıtib fi'l-edviyeti'l-müfrede*) adını taşımaktadır. Müellif eserinin mukaddimesinde önceleri, cahiller tarafından istismar vesilesi yapılır veya art niyetli kiskanç kimselerin eleştirisine uğrar endişesiyle eserinin istinsah edilerek çoğaltılmasını istemediğini, fakat sonradan dostlarının ricası üzerine bunu kabul ettiğini belirtmekte, daha sonra da uyguladığı yöntem hakkında bilgi vermektedir. Yaptığı açıklamaya göre böyle bir eseri kaleme almasının başlıca iki amacı vardır. Birincisi, Dioskorides ve Galen'den itibaren XII. yüzyıla kadar basit ilaçlar alanında yazan hekim, eczacı ve botanikçilerin görüşlerinin esaslı bir özeti verecek ilaçlar konusunda okuyucuyu aydınlatmak, ikincisi de o güne kadar kaynaklarda meçhul kalmış ilaçlar hakkında gerekli açıklamalarda bulunmaktır.

Gâfikî'nin *el-Câmi' fi't-ıtib fi'l-edviyeti'l-müfrede* adlı eserinde kimyonun iki çeşidini gösteren resim (Mcgill University-The Osler Library of Medicine, nr. 7508)

Müellifin meçhul kalmış dediği ilaçlar, adları literatürde Arapça'nın dışındaki bir dille yazılmış olanlardır.

Gâfikî eserini ebced alfabesine göre düzenleyerek her harfi bir bab halinde sunmuş ve her babı da "Kısm fi'l-kelâm ale'l-edviyye" ve "Kısm fi şerhi'l-esmâ" başlıkları altında iki bölüme ayırıp birincide bütün ayrıntılarıyla basit ilaçlar, ikincide ise çeşitli dillerdeki karşılıkları üzerine açıklamalar yapmıştır. Tamamı ele geçmemiş olan kitabın "elif"ten "zây" harfine kadar olan ilk yedi babında, 312'si birinci kısma ve 1546'sı ikinci kısma ait olmak üzere 1858 maddenin yer alması eserin muhtevası hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca Gâfikî, altmışa yakın müellifin çalışmasına göndermeler yaparak bu alandaki birikiminin ne kadar zengin olduğunu ortaya koymuştur. Batılı müelliflerden en çok başvurduğu Dioskorides ile Galen, müslümanlardan ise Ebû Hanîfe ed-Dîneverî ile Ebû Bekir er-Râzî'dir. Daha önceki müelliflerde rastlanmayan bu çok verimli yönü, Gâfikî'nin çağdaşı Sicilyalı İdrîsî'nin de *el-Câmi' li-sıfati eşâtî'n-nebât* adlı eserinde uyguladığı görülmektedir. Ancak bu iki âlimin birbirlerinin çalışmalarından haberdar olduklarına dair elde herhangi bir karîne bulunmamaktadır. Gâfikî'nin tahlil ve tenkide dayalı çalışmasının diğer bir özelliği de başka kaynaklarda yer almayan Endülüs bölgesinin tıbbî bitkilerini tanıtmış olmasıdır. Eser ayrıca bol resimlidir ve resimlerin başka kitaplardan kopya edilmediği anlaşılmaktadır.

el-Edviyetü'l-müfrede hakkında Ebû'l-Abbas İbnü'r-Rümiyye (ö. 1239) tarafından yanlışlarını ortaya koymak üzere *et-Tenbîh 'alâ aĥlâti'l-Gâfikî* adlı bir eser kaleme alınmış olmasına rağmen büyük bir üne kavuşmasında ondan yapılan ihtisarların da payı vardır. Halen mevcut iki ayrı ihtisarın biri İbnü'l-İbrî'ye aittir ve *Munteĥabû Kitâbi Câmi'î'l-müfrede li-Aĥmed b. Muĥammed el-Gâfikî* adını taşımaktadır; İbnü'l-İbrî sonradan bunu Süryânîce'ye de çevirmiştir. Diğeri ise ne zaman ve nerede yaşadığı bilinmeyen Ahmed b. Ali b. İbrâhim b. Ebû Cumhürî adlı bir müellife aittir. Bu ihtisarlardan ilkinin "elif"ten "vav" harfine (ebced alfabesinin altıncı harfi) kadar olan ve altı babdan oluşan kısmı İngilizce tercümesiyle birlikte George Sobhy ve Max Meyerhof tarafından dört fasikül halinde yayımlanmıştır (Kahire 1932, 1933, 1938, 1940). Gâfikî'nin çağdaş ilim

âlemine tanıtılmasında bu çalışmanın büyük rolü olmuştur. Ayrıca eseri 1258'de Johannes Magister G. Filius'un Latince'ye tercüme ettiği de bilinmektedir.

1938 yılına kadar kayıp olduğu sanılan *el-Edviyetü'l-müfreda*'ye ait bilgiler, İbnü'l-Baytâr'ın (ö. 1248) *el-Câmi' li-müfredâtü'l-edviye ve'l-ağziye* adlı eserinde Gâfiki'den yaptığı büyük ölçüdeki nakillerle İbnü'l-İbrî'nin yukarıda adı geçen ihtisarına dayanmaktaydı. Daha sonra kitabın Montreal'de McGill Üniversitesi'nde (The Osler Library of Medicine, nr. 7508), Kahire İslâm Sanatları Müzesi'nde ve Rabat'ta el-Hizânetü'l-âme'de (nr. K 155) üç ayrı nüshası bulunmuştur. Bunlardan ilk iki yazma "elif" - "kâf", sonuncusu ise "elif" - "zây" harflerini kapsamaktadır. Meyerhof, Montreal nüshası ile buna dayandığı anlaşılan Kahire nüshasını karşılaştırarak değerlendirmiş (bk. bibl.), daha sonra İbrâhim b. Murâd adlı bir araştırmacı yazdığı bir makalede *el-Edviyetü'l-müfreda*'yi ve bunun üzerine yapılan çalışmaları tanıtmış ve eserin mukaddimesiyle "Bâbü'l-elif" in tenkitli neşrini yapmıştır (bk. bibl.).

Gâfiki'nin bu eserden başka *Risâle fi'l-ħummeyât ve'l-evrâm* ve *Risâle fi def'i'l-mazârri'l-külliyeye li'l-ebdâni'l-insâniyye* adlı iki eserinin daha bulunduğu bilinmektedir (Bodleian Library, nr. I, 632/2-3).

BİBLİYOGRAFYA :

Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Şıla* (nşr. Muhammed b. Şerîfe), Beyrut, ts., I, 389; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 500-501; İbnü'l-İbrî, *Müntehabü Kitâbi Câmi'i'l-müfredât li-Ahmed b. Muhammed el-Gâfiki* (nşr. M. Meyerhof - G. P. Sobhy), Kahire 1932-40; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IX, 313; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 350; Makkarî, *Nefhu't-ṭib*, II, 691; III, 185; Brockelmann, *GAL*, I, 643; *Suppl.*, I, 891; Sarton, *Introduction*, II/1, s. 424; Ullmann, *Die Medizin*, s. 276-277; F. Wüstenfeld, *Geschichte der Arabischen Aezte und Naturforscher*, Hildesheim - New York 1978, s. 98; M. Steinschneider, "Gâfiki's Verzeichnis einfacher Heilmittel", *Virchow's Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie*, XXVII (1879), s. 507-548; M. Meyerhof, "Zur Arabischen Heilmittellehre in Nord Afrika", *Sizilien und auf der Iberischen Halbinsel. Ciba-Zschr.*, VIII/85 (1942), s. 2980-2984; Henri Amin Awad, "el-Ghafiqi: A Manuscript of el-Ghafiqi in the Islamic Art Museum (Cairo)", *Hamdard Quarterly Journal of Science and Medicine*, XXV/1-4 (1982), s. 86-89; İbrâhim b. Murâd, "Ebû Ca'fer Ahmed el-Gâfiki fi Kitâbi'l-Edviyyeti'l-müfreda", *MMMA* (Küveyt), XXX/1 (1986), s. 157-210; A. Dietrich, "al-Ghâfiki", *El² Suppl.* (İng.), s. 313-314.

ARSLAN TERZIOĞLU

GÂFİKİ, Ebü'l-Hasan

(bk. ŞARRİ, Ebü'l-Hasan).

GÂFİKİ, Muhammed b. Kassûm

(محمد بن قسوم الغافقي)

Muhammed b. Kassûm b. Eslem

el-Gâfiki el-Endelüsî

(VII./XIII. yüzyıl)

Endülüs'lü göz hekimi.

Kurtuba'ya bağlı Bitrûş (Pedroche) Kalesi yakınındaki bugün Guijo denilen, tarihte yetiştirdiği hekimlerle ünlü Gâfik beldesinden olduğu sanılmaktadır (Himyerî, s. 426-427). İbn Eslem el-Gâfiki diye de anılır. F. Wüstenfeld'in Gâfiki'yi, meşhur eczacı ve tabip Ahmed b. Muhammed el-Gâfiki'nin babası olarak göstermesi (*El² [İng.]*, II, 995) mesnetsizdir. Endülüs tarihine dair kaynaklar, Gâfik'ten yetişen birçok âlim ve hekime yer verdikleri halde İbn Eslem el-Gâfiki'den hiç söz etmezler. Hakkındaki yetersiz bilgilerden dolayı tıp tarihçilerinden L. Leclerc ve J. Hirschberg onun VI. (XII.) yüzyılda yaşamış olacağına söylemişler (bk. Hasan Ali Hasan, I/5-6, s. 140), Hat-tâbî de onların bu görüşünü benimsemiştir (*eṭ-Ṭib ve'l-eṭṭebbâ²*, I, 25, 64). Fakat Gâfiki üzerine doktora tezi hazırlayan Hasan Ali Hasan, çağdaşı ve kendisi gibi bir göz hekimi olan İbn Ebû Usaybia'nın 643 (1245) yılında tamamladığı ünlü eserinde ona yer vermemesinden hareketle Gâfiki'nin VII. (XIII.) yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olabileceği sonucuna varmıştır (*el-Bâhiş*, I/5-6, s. 140). Ne var ki İbnü'l-Ebbâr el-Kuzâî (ö. 658/1260), Lisânüddin İbnü'l-Hatîb el-Girnâti (ö. 776/1374) ve Ahmed b. Muhammed el-Makkarî (ö. 1041/1631) gibi tarihçiler başta olmak üzere Gâfiki'den sonra yaşayan ilim adamlarının eserlerinde de onunla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Dolayısıyla Gâfiki'yi ancak kendi kitabı vasıtasıyla tanımak mümkündür. Onun zamanımıza kadar gelen tek eseri, göz hastalıkları konusunda yazdığı *el-Mürşid fi'l-küh'l*'dür (Escorial, nr. 835). Eserin 991 (1583) istinsah tarihli yazmasının mukaddimesinden edinilen bilgiye göre Gâfiki tahsilini Kurtuba'da yapmış, tıp bilgisini Huneyn b. İshak, Ali b. İsa el-Kehhâl, Ammâr b. Ali el-Mevsilî, Zehrâvî ve İbn Sînâ gibi meşhur hekimlerin eserlerini okuyarak ve uzun yıllar çalıştığı Kurtuba'daki kendi

tecrübeleriyle elde etmiştir. Kitabını, zamanında göz hastalıklarıyla ilgili teorik ve pratik bilgileri içeren bir kaynak bulamadığı için yazdığını söyler.

292 yaprak, ilk ve son sayfaları eksik olan *el-Mürşid fi'l-küh'l* altı bölümden (makale) oluşmakta, her bölüm muhtelif bablara, bunlar da "fâsil" ve "ders" başlıklarıyla alt bölümlere ayrılmaktadır. Birinci bölüm Hipokrat'ın hekimlere tavsiyeleri ve tıbbın önemiyle başlayıp tıpta teori ve pratiğin yerine dikkat çektikten sonra gözün anatomisi, sağlığı, hastalıklarının tedavisi ve cerrahisi hakkında bilgi vererek sona ermekte, ikinci bölümde de gözün parçaları, sinir ve damarları, bunların yapıları ve görme olayının nasıl meydana geldiği anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm genel tıp konuları hakkında bilgi içermektedir. Dördüncü bölüm genel olarak hastalıklar, sebepleri ve birbiriyle olan ilişkileriyle genel göz hastalıklarına ayrılmıştır. Beşinci bölümde yedi sınıfa ayrılan göz ilaçları, bunların hazırlanışı ile göz için zararlı ve faydalı renklerden, altıncı bölümde de sadece göz hastalıklarından bahsedilmektedir. Bu bölümde müellif, önemli göz hastalıklarıyla, çocuklarda görülen göz hastalıklarından, gözün tabakalarına göre yetmiş yedi çeşit hastalıktan ve bunların ilaçlarından söz etmekte, son olarak da yirmi beş adet göz cerrahisi aletini şekilleriyle birlikte tanıtmaktadır.

Gâfiki ve eserini ilk defa ilim âlemine tanıtan F. Wüstenfeld ve L. Leclerc olmuştur. Ardından J. Hirschberg, yardımcılarına eserin baş ve son kısımlarını tercüme ettirdi. Bu konuda daha geniş ve değerli bir çalışmayı Max Meyerhof yaptı. Eserin büyük bir bölümünü, özellikle asil göz hekimliğiyle ilgili altıncı makalesini Mahmûd Sıdkî'nin yardımıyla Fransızca'ya çevirip bunu İspanya'da yapılan XIV. Uluslararası Göz Tıbbı Konferansı münasebetiyle ve Kuzey İspanya İlaç Laboratuvarları'nın (CUSI) isteği üzerine eserin tamamının bir özetiyle birlikte yayımladı (*L'ophtalmologie de Mohamad al-Ghâfiqi*, Barcelona 1933). Daha sonra Cezayirli hekim Saîd eş-Şeybânî, göz tıbbına dair İtalya'da verdiği bir konferansta Gâfiki hakkında önemli bilgiler sundu. Son olarak Hasan Ali Hasan, Madrid Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde İspanyolca olarak hazırladığı doktora tezinin özeti "Tıbbü'l-eyûn 'inde'l-'Arab: İbn Eslem el-Gâfiki" başlığıyla Arapça bir makale olarak yayımladı (*el-Bâhiş*, I/5-6,